

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота

магістра

з теми:

**«ДІЯЛЬНІСТЬ МИСТЕЦЬКИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ КАМ'ЯНЦЯ-
ПОДІЛЬСЬКОГО У 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.»**

Виконала: студентка II курсу Ist1-M19 групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Андоверова Анастасія Феліксівна

Керівник: **Комарніцький О. Б.**
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	7
Розділ II. ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ІНСТИТУЮВАННЯ МИСТЕЦЬКИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	18
Розділ III. ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО І ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ, ЇХНЯ НАВЧАЛЬНА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА	35
3.1. Особливості та проблеми формування контингенту студентів і викладачів.	35
3.2. Забезпечення якості підготовки фахівців. Організація та проведення практичної підготовки	42
3.3. Участь викладачів та студентів у науково-дослідній роботі. Видавнича діяльність	55
Розділ IV. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ І МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ	71
4.1. Мета, завдання та їх реалізація у діяльності партійних і комсомольських осередків, громадських організацій. Шефська робота	71
4.2. Забезпечення навчальними і житловими площами. Стан забезпечення стипендіями і зарплатами	82
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	95
ДОДАТКИ	114

ВСТУП

Актуальність теми. Мистецька освіта в Україні набирає популярності, незважаючи на складності і невизначеність в соціальній, економічній та культурній сферах країни. Увага молоді і попит молодих людей на освіту в гуманітарній сфері знаходить своє пояснення при уважному вивченні не тільки внутрішньої ситуації в освіті і соціальній сфері (там, де має реалізовуватись продукт освіти), всередині України, але й розумінні глобальних загальносвітових процесів, впливова дія яких викликає надто швидкі зміни в підходах до світосприйняття і світорозуміння в світовій науці і, відповідно, освіті. Ефективному розв'язанню актуальних проблем, що постали перед національною системою освіти в нових умовах розвитку країни в контексті європейської і світової глобалізації сприяє урахування проекту Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду, реалізація Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», реалізація положень угоди про асоціацію між Україною та Об'єднаною Європою. В таких умовах, освітній стандарт потребує постійного оновлення, підпорядковуючись швидкому зростанню вимог суспільства до якості знань і умінь, отриманих молоддю шляхом вищої освіти.

У всі часи завжди актуальною була проблема співіснування митця і влади. Ця тема завжди цікавила багатьох дослідників і залишається досить актуальною як в Україні, так і за її межами. Питання творчої свободи, залежності митця від політичної кон'юнктури є, по суті, вічними. Мистецтво є складовою частиною культури, в котрій відображаються всі суспільно-політичні й духовні процеси, що притаманні суспільству на тому чи іншому етапі існування. Кожна епоха породжує своє мистецтво, яке вбирає в себе всю складність та багатоплановість розвитку суспільства цього періоду. У зв'язку з цим неабиякої актуальності відіграє питання підготовки кваліфікованих кадрів, які б могли «сколихнути» українське місто і село і очолити культурно-мистецький рух у краї, куди будуть спрямовані випускники. Значно мірою це стосується міжвоєнного періоду, коли вкрай не вистачало мистецьких кадрів, що ставило перед владою вимогу

якнайшвидшого вирішення цього питання. Загалом, ця проблема недостатньо висвітлена і потребує свого подальшого дослідження. Сукупність цих факторів і зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета роботи. На основі наукового аналізу конкретного історичного матеріалу комплексно і всебічно дослідити процес формування та розвитку мистецьких закладів освіти Кам'янця-Подільського, його особливості за умов функціонування радянського суспільства у 20-30-ті рр. ХХ ст.

Для реалізації даної мети були визначені такі головні **завдання**:

- здійснити історіографічний аналіз наукової літератури, з'ясувати ступінь розкриття в ній теми дослідження; схарактеризувати історичні джерела, використані у роботі, та з'ясувати рівень їх репрезентативності;
- показати історичні передумови розвитку мистецької освіти в губернському центрі;
- встановити реорганізаційні процеси в системі закладів мистецької освіти міста у міжвоєнний період;
- проаналізувати організацію і результативність прийому студентської молоді на навчання, визначити його особливості; показати формування викладацького складу;
- схарактеризувати навчальну, методичну і науково-дослідну роботу викладачів та студентів;
- з'ясувати напрямки роботи партійних і комсомольських осередків, громадських організацій, показати боротьбу більшовицького режиму проти опозиційних настроїв у мистецьких закладах;
- схарактеризувати навчально-матеріальну базу закладів мистецької освіти, рівень життя, побут та дозвілля учасників навчального процесу.

Об'єктом дослідження є становлення радянської моделі середньої спеціальної мистецької освіти в 20-30-х рр. ХХ ст., її культурно-краєзнавчий аспект. До цих закладів тоді належали спочатку профільні професійні школи, а згодом технікуми.

Предмет дослідження є становлення, функціонування і розвиток системи мистецької освіти у Кам'янці-Подільському у 20–30-ті рр. ХХ ст., зокрема фахова, науково-дослідна і громадсько-політична підготовка майбутніх митців, матеріально-технічне забезпечення закладів та становище учасників освітнього процесу в умовах формування радянської тоталітарної системи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 20-30-х рр. ХХ ст. Нижньою межею є 1920 р., коли радянська влада ініціювала реформування мистецької освіти, наслідком чого стало перетворення професійних шкіл у технікуми. Верхня межа стосується подій середини 1930-х рр., коли у Кам'янці-Подільському було ліквідовано всі вищі та середні спеціальні заклади освіти, у т.ч. і мистецькі, а їхніх студентів перевели на навчання в освітні заклади інших міст. Авторка свідомо виходить за вказані хронологічні межі, щоби показати передумови створення досліджуваних закладів.

Територіальні межі роботи охоплюють територію міста Кам'янець-Подільський.

Методи досліджень. У процесі виконання роботи було використано низку загальнонаукових методів, у т.ч. аналіз, синтез, індукція та дедукція, методи аналогії і порівняння, діалектичний. Використано також різні спеціально-історичні методи історичного дослідження. Серед них – ретроспективний та історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, періодизації.

Наукова новизна і теоретичне значення отриманих результатів полягають у комплексному дослідженні формування студентського і викладацького складу, фахової підготовки, результативності науково-дослідної і громадсько-політичної роботи, матеріально-технічного забезпечення закладів та становища учасників освітнього процесу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні обґрунтування, узагальнення і висновки, які містяться у магістерській роботі стануть у нагоді при написанні

узагальнювальних праць з міста, району, області, історії України; підготовці та розробці спецкурсів з історії України та історії української культури.

Апробація матеріалів роботи. Деякі положення та висновки магістерської роботи оприлюднені автором на звітній науковій конференції студентів і магістрантів університету у вересні 2020 р.

Публікації. З теми дослідження здійснено 2 публікації.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 5 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (19 сторінок, 204 позицій), додатків. Обсяг основного тексту становить 94 сторінки, загальний – 141.

ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні наведено теоретичне узагальнення і вирішення наукової проблеми, що виявляються у комплексному і всебічному аналізі становища мистецьких закладів освіти Кам'янця-Подільського в умовах формування тоталітарної системи, негативного впливу цього явища на їх розвиток. Використання наукової літератури, наявних архівних джерел, періодики, залучення комплексу принципів і загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання забезпечили виконання поставлених завдань і уможливають такі висновки.

Окремі аспекти даної проблеми досліджували радянські, зарубіжні та сучасні українські вчені. Більшість з них вивчали загальноукраїнський аспект. Утім вони комплексно не проаналізували діяльність мистецьких закладів освіти міста над Смотричем. Поза їх увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань, пов'язаних з навчальною, науковою і громадсько-політичною діяльністю цих закладів, їхнім матеріальними становищем.

Упродовж 1920-х – першої половини 30-х рр. заклади формувалися в умовах більшовицького режиму, що, звісно, не могло не позначитися на їхній діяльності. Вони пройшли складний шлях реорганізацій: від школи до технікуму і в зворотньому порядку, що було пов'язано із їхнім складним матеріальними становищем.

Прикметною рисою того періоду була суцільна більшовицька ідеологізація життя вишів, зокрема, їм присвоювали імена видатних революціонерів, державних і партійних діячів. Натомість мистецьким закладам міста присвоїли імена видатних культурних діячів Г. С. Сковороди і М. В. Лисенка. Їх очолювали національно-свідомі культурні діячі В. Гагенмейстер і Т. Ганицький. Щоправда, у середині 30-х рр. музичним технікумом керували недостатньо кваліфіковані, але відданні більшовицькій партії директори.

Партійно-радянський апарат значну увагу приділяв пролетаризації школи, взявши за основу класовий підхід у формуванні студентського контингенту, відповідно до якого під час вступних кампаній, які постійно контролювала місцева партійна номенклатура, перевагу надавали пролетарським верствам населення. Зарахування здійснювалося через систему відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. У більшості закладів серед студентів домінували селяни, що мали стати «матеріалом» для формування «нової» інтелігенції, соціально та ідеологічно лояльної до влади. Одним із пріоритетів партійних органів було комплектування ЗВО комуністами і комсомольцями. Абсолютну більшість становили безпартійні хлопці та дівчата.

Влада проводила роботу щодо формування ідеологічно прихильної до неї професорсько-викладацької корпорації, оскільки у цьому напрямку пануючий режим мав суттєві проблеми. Виявлено велику плинність викладацьких кадрів, що, звісно, негативно позначалося на ході навчального процесу. До недоліків можна віднести і не достатній фаховий рівень частини викладачів, через що керівництво вимушене було застосовувати практику запрошення на роботу викладачів-сумісників, які, у свою чергу, не могли повністю віддатися справі на новому місці через поєднання обов'язків.

Під домінуючим ідеологічним впливом правлячої партії більшовиків перебувала навчальна робота. Їхня політика диктувалася необхідністю побудови ідеологічно спрямованого навчального процесу. Особливий акцент робився на витриманість навчальних планів і програм у більшовицькому дусі. Водночас, суттєвим недоліком планів була їхня нестабільність і не продуманість. До цього додавалися часті мобілізації студентів на різні роботи, зайнятість викладачів-сумісників, відсутність чітких меж початку і закінчення навчального року, а відтак і триместрів, що досить часто призводило до не виконання навчальних планів.

Навчально-методичну роботу регулювали предметні (циклові) і факультетські комісії. Модернізувалися методи навчання. Відповідно до

навчальних планів проводилися безперервні виробничі практики. Невід'ємною частиною підготовки фахівців було проведення екскурсій. Неоднозначною була науково-дослідна та дослідно-експериментальна робота, яка не позначилася створенням значних за об'ємом узагальнюючих праць із традиційно-побутової культури краю, однак науковці, широкий загальний дослідників-аматорів у річці загального піднесення краєзнавчого руху виявили значний інтерес до духовного життя та виробничої діяльності населення. Він зафіксувався у зібраному фактичному матеріалі, численних поділлезнавчих публікацій, кореспонденціях, які нині містяться у фондах архівів, рукописних відділах, колекціях музеїв і є, без сумніву, значним надбанням українського народознавства. Осмислення цього матеріалу – одне з головних завдань сучасного краєзнавства. При художньо-промисловій школі працював видавничий відділ, який в нелегких умовах не лише хлібного, а й паперового недостатку, вивчав і збирав неповторні зразки народного мистецтва і дивувався світом ними, на примітивній поліграфічній основі видаючи шести мовами альбоми настінних розписів, вишивок, паперових прикрас, народної архітектури, гутного скла, гончарства.

Однією із форм масової цілеспрямованої політико-виховної роботи у вишах була діяльність у них осередків КП(б)У і ЛКСМУ, які створювалися для посилення контролю над суспільством і поширення впливу більшовицької партії. Вони прагнули домінувати у навчальних закладах, через що нерідко втручалися у діяльність їх керівних органів. Молодь залучали до антирелігійної пропаганди, соціалістичного змагання, до участі у відзначенні державних свят та загальнодержавних кампаніях.

Важливою складовою життя вишів була громадська діяльність, яка базувалася на ідеологічних настановах партії. Одним із пріоритетів влади було встановлення контролю над органами самоврядування закладів і профспілковими організаціями, які відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси учнів та студентів, незалежно від їх соціального походження і політичних поглядів. Заклади публікували свої газети, у яких

висвітлювалися участь молодіжних організацій у пролетаризації закладів, проведення громадсько-політичної і навчальної роботи тощо.

Пролетаризація мистецьких освітніх забезпечувалася також т.зв. «чистками», у ході яких відраховували студентів «контрреволюційного» напрямку, а також студентів, батьки яких не належали до робітничо-селянського середовища. Успішність молоді, рівень її освітньої підготовки до уваги не брали. Частина викладачів і студентів не були згодні з політикою правлячого режиму і виявляли опозиційність.

Більшовицька влада декларувала свою постійну турботу про матеріальне забезпечення закладів освіти. Однак реалізувати свої плани їй так і не вдалося. Асигнованих державою коштів було вкрай недостатньо. Більшість вишів мали потребу у розширенні навчальних площ. Зростала кількість майстерень, у яких молодь проходила виробничі практикуми. Водночас, часто їхнє обладнання було недостатнє. Через це викладачі змушені були використовувати свої власні фонди підручників і посібників, інструменти, колекції. Певну увагу керівництво закладів приділяло комплектуванню бібліотек.

Критичною була справа із забезпеченням житлом студентів. Мізерними були стипендії студентів, які видавалися за принципом їхнього соціального походження. У першу чергу, ними забезпечувалися комуністи і комсомольці. Розмір допомоги не задовольняв елементарних потреб студентів. Складним було становище професорсько-викладацького складу, які відчували матеріальну незахищеність. Складно було забезпечити студентів харчуванням, які, як і викладачі, не могли не відчувати катастрофічних наслідків голодних років.

Таким чином, вивчення проблеми становлення й розвитку мистецьких закладів освіти Кам'янця-Подільського застерігає нас від повторення тих негативних процесів, які відбувалися у 20-30-ті рр. ХХ ст. Водночас, фактологічний матеріал, теоретичні обґрунтування, узагальнення і висновки, які містяться у роботі сподіваємося прислужаться для написання ґрунтовної праці з мистецької освіти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**Неопубліковані джерела****1. Державний архів Хмельницької області****Ф. 63. Кам'янець-Подільська художньо-реміснична навчальна майстерня,
1909–1918 рр.**

1. Оп.1. Спр. 1. Переписка с учебным отделом Министерства торговли и промышленности, программы художественно-промышленных школ и циркуляры. 22 января – 24 декабря 1909 г., 77 арк.
2. Оп.1. Спр. 8. Циркуляры учебного отдела Министерства торговли и промышленности. 19 марта 1912 г. – 12 декабря 1913 г., 37 арк.
3. Оп.1. Спр. 18. Списки учащихся учебной мастерской за 1914/15 г., черновики свидетельств об окончании мастерской и ведомости за 1909-1915 гг. 1909-1915 гг., 45 арк.

Ф. 233. Подільська губерньська земська управа, 1903–1920 рр.

4. Оп. 1. Спр. 763. Арк. 3. Журнали засідань губерньської управи, особливої присутності по земським і міським справам; переписка з Подільським губернатором про відкриття у місті Кам'янці-Подільському художнього училища з відділом прикладних мистецтв, надання коштів на утримання його по 1905 р. Про вибори кандидата склад ради училища (1905-1906). Подільська губерньська управа по справам земського господарства. Відділ народної освіти.

Ф. Р. 5. Кам'янецька окружна інспектура народної освіти.**1922-1930 рр.**

5. Оп. 1. Спр. 1075. Постановления ВУЦИК, циркуляры и указания Наркомпроса УССР о порядке составления смет и сметы расходов по народному образованию округа на 1925/26 г. 2 октября 1925 г. – октябрь 1926 г., 236 арк.
6. Оп. 1. Спр. 1078. Трехлетний финансовый план по окружной инспектуре народного на 1925-1928 гг. 1925-1928 гг., 93 арк.

7. Оп. 1. Спр. 1087. Сметы расходов на ремонт школьных зданий, на содержание профшкол, сведения по оборотам спецсредств. 1925 г., 472 арк.

**Ф. Р. 142. Кам'янець-Подільський державний драматичний театр
імені Шевченка, 1924-1929 рр.**

8. Оп. 1. Спр. 5. Программы, объявления о гастролях в г. Каменец-Подольске театральных и концертных коллективов. 1924 г., 166 арк.
9. Оп. 1. Спр. 8а. Договоры о проведении гастролей в здании театра театральными и концертными коллективами. 1926 г., 114 арк.

**Ф. Р. 335. Виконком Кам'янець-Подільської міської ради, 1917-1940,
1944-1998 рр.**

10. Оп. 1. Спр. 81. Постановления, приказы, циркуляры и инструкции Подольского губернского исполкома. 24 февраля 1922 г. – 30 января 1923 г., 164 арк.

**Ф. Р. 1492. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа ім.
Г.Сковороди, 131 од.зб., 1919-1930 рр.**

11. Оп. 1. Спр. 3. Циркуляр Каменецкого уездного отдела народного образования об объединении школы и гимназии в единую трудовую школу, информация об организации и состоянии техникума, программы лекций і вступительных экзаменов, список материалов, приборов для кабинетов і документы по другим вопросам. 3 августа – 27 декабря 1920 г., 57 арк.
12. Оп. 1. Спр. 4. Устав и проект организации художественно-промыслового музея. 1 августа 1920 г., 4 арк.
13. Оп. 1. Спр. 6. Протоколы заседаний педагогического совета техникума; ведомости на выплату зарплаты преподавателям и служащим техникума. 22 января – 10 декабря 1921 г., 86 арк.
14. Оп. 1. Спр. 7. Протоколы заседаний педагогического, школьного сонета и хозяйственной комиссии художественно-промыслового техникума. 30 мая – 21 октября 1921 г., 10 арк.

15. Оп. 1. Спр. 11. Отчет о работе школы за вторую половину летнего триместра, сведения о состоянии учащихся к началу 1922-1923 учебного года, ведомость на зарплату преподавателям школы. 7 мая 1922 г. – 29 июля 1923 г., 33 арк.
16. Оп. 1. Спр. 13. Распоряжения, циркуляры, инструкция, протоколы заседаний Украинского комитета профобразования, губернского и окружного комитетов профобразования. 4 июля – 21 декабря 1923 г., 95 арк.
17. Оп. 1. Спр. 16. Протоколы заседаний школьного совета, статистический отчет о приеме учеников в 1925-1926 учебном году, смета расходов школы, списки учеников и документы по другим вопросам. 1 мая 1923 г. – 18 ноября 1925 г., 51 арк.
18. Оп. 1. Спр. 18. Протоколы заседаний студенческого комитета и общих собраний студентов. 27 февраля – 10 декабря 1923 г., 40 арк.
19. Оп. 1. Спр. 19. Переписка с окружным комитетом профобразования, докладные записки техникума о реорганизации техникума в профшколу, о переводе профшколы на местный бюджет, учебные планы и другие документы. 8 февраля 1923 г. – 29 ноября 1924 г., 69 арк.
20. Оп. 1. Спр. 26. Тезисы, доклады, резолюции, учебные планы и другие документы I-й Всукраинской конференции по художественному образованию. 6 ноября 1924 г. – 16 апреля 1927 г., 68 арк.
21. Оп. 1. Спр. 31. Отчет о деятельности школы за 1924-1925 учебный год, протоколы заседаний методических и предметных комиссий, схема учебного плана художественной школы, проект организации курсов украинознания работников советских учреждений города Каменец-Подольского. 8 марта 1924 г. – 23 сентября 1927 г., 35 арк.
22. Оп. 1. Спр. 40. Отчеты о работе, статистические отчеты школы за 1924-1925, 1925-1926 учебные годы. 1925-1926 гг., 26 арк.
23. Оп. 1. Спр. 43. Переписка с Каменецкими окружным военкоматом и отделом народного образования. 12 января – 14 сентября 1925 г., 48 арк.

24. Оп. 1. Спр. 57. Відчит про стан школи. 25 жовтня 1926 р. – 30 грудня 1927 р., 31 арк.
25. Оп. 1. Спр. 63. Отчет, ведомости, списки по приему учеников в профшколу в 1927-1928 учебном году. 14 серпня – 30 серпня 1927 р., 41 арк.
26. Оп. 1. Спр. 70. Річний звіт художньої профшколи. 1 вересня 1928 р., 1928 р. 4 арк.
27. Оп. 1. Спр. 74. Протоколи шкільної ради та приймальної комісії. 6 вересня 1929 р. – 6 квітня 1930 р., 17 арк.

**Ф. Р. 2951. Кам'янець-Подільський музичний технікум, 141 од.зб.,
1928-1934 рр.**

28. Оп. 1. Спр. 3. Планы работы учителей и отчеты о выполнении планов. 18 октября 1928 г. – 20 сентября 1929 г., 68 арк.
29. Оп. 1. Спр. 4. Программы по классам рояля, скрипки и виолончели для музшколы. 1928 г.
30. Оп. 1. Спр. 5. Ведомости на виплату зарплати работникам школы. 30 сентября – 19 декабря 1928 г., 66 арк.
31. Оп. 1. Спр. 7. Списки педперсонала музпрофшколы за 1928 г. 20 марта – 18 ноября 1928 г., 16 арк.
32. Оп. 1. Спр. 8. Заявления лиц о принятии в музшколу. 9 октября – 17 декабря 1928 г., 74 арк.
33. Оп. 1. Спр. 14. Положення про музичну школу, статистичний звіт, звіти викладачів, відомості про успішність учнів та списки їх. 3 квітня 1929 р. – 12 січня 1930 р., 84 арк.
34. Оп. 1. Спр. 18. Відомості на виплату зарплати працівникам школи. 15 червня – 11 листопада 1929 р., 68 арк.
35. Оп. 1. Спр. 23. Переписка з районним партійним комітетом, з відділом народної освіти про комплектування технікуму студентами і забезпечення технікуму приміщенням. 13 вересня – 15 жовтня 1930 р., 26 арк.

36. Оп. 1. Спр. 24. Плани та відчити Кам'янець-Подільського музичного технікуму за 1930-1931 учбовий рік. 1 січня 1930 р. – 13 липня 1931 р., 37 арк.
37. Оп. 1. Спр. 27. Заяви викладачів про призначення на посади за 1931 р. 12 серпня 1930 р. – 21 березня 1931 р., 18 арк.
38. Оп. 1. Спр. 29. Список студентів із заявами про стипендію. 11-24 жовтня 1930 р., 5 арк.
39. Оп. 1. Спр. 30. Методичний лист про організацію навчання і положення про навчально-методичну роботу в музичних технікумах, програми навчання. 12 січня – 6 червня 1931 р., 11 арк.
40. Спр. 36. Інструкції, циркуляри Наркомату освіти УСРР; статистичний звіт технікуму за 1932 р. 2 січня – 15 грудня 1932 р., 131 арк.
41. Оп. 1. Спр. 37. Переписка з Вінницьким обласним відділом народної освіти. 8 травня – 31 грудня 1932 р., 106 арк.
42. Оп. 1. Спр. 38. Звіти вчителів технікуму по окремим предметам. 15 травня – 1 липня 1931 р., 58 арк.
43. Оп. 1. Спр. 39. Довідки викладачів і студентів за 1932/1933 навч. рік. 3 серпня 1932 р. – 8 квітня 1933 р., 26 арк.
44. Оп. 1. Спр. 40. Відомості про склад та списки викладачів технікуму. 10 січня – 25 грудня 1932 р., 141 арк.
45. Оп. 1. Спр. 53. Протоколи циклових комісій. 12 вересня 1933 р. – 25 червня 1934 р., 68 арк.
46. Оп. 1. Спр. 54. Кошторис 1933 р. Січень – 19 травня 1933 р., 13 арк.
47. Оп. 1. Спр. 73. Переписка з НКО УСРР про допомогу студентським гурткам художньої самодіяльності, про участь їх в концертах і по інших питанням. 1934 р., 44 с.
48. Оп. 1. Спр. 75. Переписка з Вінницьким відділом народної освіти. 1 січня – 14 листопада 1934 р., 66 арк.
49. Оп. 1. Спр. 77. Протоколи педнарад за 1934-1935 рр. 25 серпня 1934 р. – 21 січня 1935 р., 33 арк.

50. Оп. 1. Спр. 80. Статистичні звіти про стан технікуму та соціальний стан учнів технікуму. 1 січня – 3 грудня 1934 р., 66 арк.

51. Оп. 1. Спр. 81. Програми академічних і показових концертів музичного технікуму. 28 жовтня – 11 грудня 1934 р., 18 арк.

2. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

52. Лист Андрія Григоровича Паравійчука до Ольги Ерн-Гагенмейстер. Кам'янець-Подільський, Хмельниччина. 25.12.1979 // Архів А.Г. Паравійчука. Наукова бібліотека НІАЗ «Кам'янець». 1 арк.

3. Опубліковані документи і матеріали, періодична преса

53. А. Г. Список вовків у овечій шкурі // Комсомолец Прикордоння. Кам'янець-Подільський, 1929. 15 січня.

54. Будзей О. Двічі народжене // Подолянин. Кам'янець-Подільський, 2005. 20 травня.

55. Будзей О. Прибалтієць, що став українцем // Подолянин. 2012. 8 червня.

56. В м. Кам'янці відкривається музична профшкола // Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1928. 8 вересня.

57. В. З. В Кам'янці до виставки (при З'їзді Рад) // Червоний кордон. 1925. 18 квітня.

58. В. З. Виставка в Худ.-Пром. профшколі // Червоний кордон. 1925. 15 серпня.

59. Виключили зі складу учнів школи // Комсомолец Прикордоння. 1929. 7 березня.

60. Вистави І Української пересувної опери в Кам'янці // Червоний кордон. 1929. 29 вересня.

61. Ганіцький Ф. Концерти заслуженого артиста республіки Михайла Ерденка // Червоний кордон. 1928. 12 червня.

62. Геринович В. Ювілей проф. Т. Д. Ганицького // Червоний кордон. 1928. 10 березня.
63. Гр. Кам'янецька комсомолія готується // Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лютого.
64. Гр. Молодь у перевиборах рад. Кам'янецька комсомолія готується // Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лютого.
65. До відкриття музично-драматичної студії Леонтовича // Червоний кордон. 1924. 27 листопада.
66. До краєзнавців м. Кам'янця і округи // Червоний кордон. 1930. 15 квітня Ч. 41 (711). С.
67. Ежегодник Министерства торговли и промышленности по Вопросам художественно-промышленного образования / Сост. Н. Д. Роотъ. Вып. 1. 1913. С. 95.
68. Житкевич А. Щедрий засів // Прапор Жовтня. Кам'янець-Подільський, 1972. 8 квітня.
69. Кам'янецькі осередки – на огляд червоної касарні // Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лютого.
70. Кам'янець-Подільський Музичний технікум ім. Лисенка оголошує осінній набір // Червоний кордон. 1932. 4 вересня.
71. Кам'янець-Подільський музичний технікум розпочав прийом заяв // Червоний кордон. 1931. 2 серпня.
72. Козлова Н. Художник і педагог // Прапор Жовтня. 1987. 27 червня.
73. Коли нарешті буде поширено інтернат Кам'янецької худпрофшколи? // Комсомолец Прикордоння. 1929. 7 грудня.
74. Культ-освітні справи // Червоний кордон. 1926. 20 листопада.
75. Лозінський В. ВУТОРМ – на селі // Червоний кордон. 1929. 29 вересня.
76. Миколів О. Артистично-промислова школа в Кам'янці-Подільському // Діло. Львів, 1906. 3 січня.
77. Михальська Г. «Кульку 75!» // Фортеця. Кам'янець-Подільський, 2005. 20 травня.

78. Музыкальная школа для крестьян // Киевская старина: ежемесеч.историч. журн. 1905, июнь. С. 256-257.
79. Н. Виставка Художньо-Промислової Школи // Червоний кордон. 1926. 18 вересня. Ч. 71 (242). С. 4.
80. Народна освіта на Україні. Харків: Червоний шлях, 1924. 315 с.
81. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Каменец-Подольский, 1904. 197 с.
82. Олійник М. Матеріальний стан Худ.-Пром. Профшколи // Червоний кордон. 1924. 7 грудня.
83. Освітні справи // Червоний кордон. 1926. 22 квітня.
84. Освітні справи // Червоний кордон. 1926. 25 вересня.
85. Отчёт музыкальной школы Фаддея Ганицкого, учреждённой в г. Каменце-Подольске на основании устава от 27 октября 1901 г., за 1903/04 учеб. год. Каменец-Подольск, 1904. 10 с.
86. Отчёт по отделу народного образования за 1913 год. Каменец-Подольск, 1914. 38 с.
87. Отчёт по отделу народного образования за 1914 год. Константиноград, 1916. 45 с.
88. Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918-1945 гг. Прага, 1996. Т. 1. Ч. 2. 572 с.
89. Феодосій Денисович Ганицький // Червоний кордон. 1937. 14 лютого.
90. Ш-н. Три роки водять нас за ніс. Коли нарешті буде поширено інтернат Кам'янецької худпрофшколи? // Комсомолец Прикордоння. 1929. 7 грудня.
- 4. Монографії, книги, брошури, статті, тези, автореферати дисертацій**
91. Авдієнко М. О. Народня освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 106 с.
92. Андоверова А. Мистецька освіта на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст.: наук. робота учасниці Кам'янець-Подільського наукового товариства МАН. Кам'янець-Подільський, 2014. 47 с.

93. Баженов Л. В., Кучеров Г. Г. Подільська «Просвіта» у дослідженнях вітчизняних істориків // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 306-319.
94. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
95. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с.
96. Білокінь С. «Білі круки» Подільського друкарства // Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 2000. С.33-45: іл.
97. Божко Л. Викладання народного мистецтва в школі В. Гагенмейстера на Поділлі (1920-1930-і роки) // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київ: УНІСЕРВ, 2008. №24. С. 69-71.
98. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1998. 46 с. («Історичні зошити»).
99. Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво (1917-1941). Київ: Наук. думка, 1966. 221 с.
100. Вишнівський Олександр. Повстанський рух і отаманія: збірник. Детройт, 1973. 109 с.
101. Вища школа Української РСР за 50 років/[кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. Київ: Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. 395 с.
102. Вільчинська О. В., Кулішова О. Ф. Видавничі роботи Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи з фондів НІАЗ «Кам'янець» // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 7-8 жовтня 2019 р. /[редкол.: С. А. Копилов (гол.), Л. В. Баженов, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 140-145.

103. Ганицький_ Тадей_ Денисович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ганицький_Тадей_Денисович (дата звернення: 15.06.2020).
104. Гольдман А. Музыкальная школа Ф. Д. Ганицкого (1903-1913 гг.). Каменец-Подольск: Типография Б. В. Вайнбаума, 1913. 33 с.
105. Гординський С. Мистецька освіта // Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Т. 4. С. 1544.
106. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): монографія. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001. 276 с.
107. Гринько А. І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 307-321.
108. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. Харьков, 1923. 194 с.
109. Гуцул І. А. В. Гагенмейстер як яскрава особистість та його внесок у розвиток мистецько-освітянської справи Кам'яниччини // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 211-217.
110. Гуцул І. А., Урсу Н. О. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2015. 224 с.; іл.
111. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 1920-30-і роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.
112. Данилюк А. В. Гагенмейстер // Жовтень. 1976. №12. С. 119-121.
113. Данилюк А. Г. В. Гагенмейстер – дослідник культури Поділля / А.Г. Данилюк, О. В. Ерн // Проблеми етнографії Поділля : Тези доп. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 1986. С. 50-51
114. Дегтяр К. Б. В. М. Гагенмейстер (1887-1938) – дослідник українського народного мистецтва // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція:

- тези доп. Секція історії радянського періоду. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 114.
115. Демченко М. В. Культурне будівництво на Україні за роки Радянської влади (1917-1990 рр.): тексти лекцій. Київ: ВПЦ «Київський університет», 1992. 214 с.
116. Ерн (Гагенмейстер) Ольга. Закоханий у Поділля // Подільське братство. Кам'янець-Подільський, 1993. №3. С. 48-54.
117. Ерн О. В. Гагенмейстер В. М. // Словник художників України. Київ: УРЕ, 1973. С. 50-51.
118. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 304 с.
119. Жовнер Л. Життєвий та творчий шлях Ганицького // Радянська музика. Київ, 1937. №3.
120. Жовнер Л. 60 років музичної діяльності Ф. Д. Ганицького // Комуніст. 1935. №116.
121. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Володимир Гагенмейстер: Кам'янець-подільський період біографії // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору: зб. наук. пр. за результатами Міжнарод. наук.-практ. семінару /[редкол.: Н. О. Урсу (ред.), О. М. Завальнюк, П. С. Каньоса та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2010. С.93-98.
122. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Володимир Миколайович Гагенмейстер (1887-1938 рр.) // Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: іст. нариси. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. С. 129-135.
123. Задесенець М. П. Вікові особливості розвитку дітей і формування їх особистості. Київ: Вища школа, 1978. 263 с.

124. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Б.м., б.в., 1927. 410 с.
125. Іваневич В. Видатний мистецтвознавець В. Гагенмейстер – жертва політичних репресій // Трагічні події 30-х років ХХ століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні (у зв'язку із 70-ми роковинами голодомору в Україні): матеріали наук.-практ. конф. Хмельницький, 2004. Вип. 1. С. 23-25.
126. Іваневич В. С. До історії розвитку мистецько-промислових шкіл Поділля на початку ХХ століття // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 270-277.
127. Іваневич В., Іваневич Л. З історії співпраці відомих українських арт-малярів В. Гагенмейстера та В. Січинського // Хмельниччина: Дивокрай. Кам'янець-Подільський, 2004. № 1-2. С. 81-83.
128. Іванов В. Ф. Тадеуш Ганицький (1844-1937): монограф. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 124 с.
129. Іванов В. Ганицькі // Мистецтво України: біографіч. довідник / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський ; за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. С. 142.
130. Камінська Л. К. Короткий життєпис художника Кржемінського К.І. // Подільське братство. 1993. №3. С. 55-56.
131. Кам'янець-Подільський музичній школі 100 років /уклад. А. В. Кравцов. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 48 с.
132. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін.-т Укр. студій Альбертів. ун-ту, 1992. 176 с.
133. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). Київ: Наук. думка, 1991. 95 с.
134. Климчук О. Час цвітіння // Україна. 1989. №8. С. 12-13.

135. Коваленко О. М. Перші народні пересувні виставки В. К. Розвадовського на Україні, 1904-1906 рр. // Укр. іст. журн. Київ, 1968. № 10. С. 106.
136. Ковальчук А. В. Гагенмейстер та художньо-промислова школа в Кам'янці-Подільському // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника / редкол.: Л.П. Станіславська та ін. Кам'янець-Подільський: «Медобори – 2006», 2010. 296 с.
137. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
138. Комарніцький О. Б., Банар Т. В. Володимир Гагенмейстер і Кам'янець-Подільський // Новини науки: дослідження, наукові відкриття, високі технології: зб. наук. пр. «Логос» за підсумками міжн. наук.-практ. конф., м. Харків, 31 березня 2019 р. Харків: ГО «Європейська наукова платформа», 2019. С. 38-43.
139. Конишева М. Поділля у творчості художника-графіка В. М. Гагенмейстера // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої сторіччю від дня заснування Кам'янця-Подільського історичного музею-заповідника «Музей і Поділля». Кам'янець-Подільський, 1990. С. 86.
140. Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. 50 с.
141. Кудрицький А. В. Митці України: енциклопед. довід. вид. Київ: УРЕ, 1992. 848 с.
142. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
143. Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ: Наук. думка, 1964. 344 с.

144. Лашук Ю., Перепадя В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва: Збірник матеріалів. Львів: Вища школа, видавництво при Львівському державному інституті, 1975. С. 106-109.
145. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр.: монографія. Донецьк: РВА Донец. держ техн. ун-т, 2000. 247 с.
146. Лисенко М. С. Структура технікумів України та зміни в її мережах в 1922-1930 рр. // Вісник Харківського університету. Харків, 1999. Вип. 31. №414. С. 214–226
147. Масол Л. Концепція загальної мистецької освіти // Мистецтво та освіта. Київ, 2004. №1. С. 2-5.
148. Мірошниченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Київський університет імені Тараса Шевченка. К., 1993. 16 с.
149. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Галичини. Пряшів, 1995. 122 с.
150. Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: матер. всеукр. іст.-краєзнавч. конф., 19 вересня 1998 р. Стара Синява, 1998. С. 229-230.
151. Нестеренко В. А. Часопис «Червоний кордон» як джерело вивчення історії культури та освіти на Поділлі у 1920-1930-ті рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 346-358.
152. Овчаренко Л. Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905-1933). Опіше: Українське Народознавство, 2015. 1280 с.
153. Паніотов І. І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.). Харків: вид-во Харків. ун-ту, 1973. 188 с.

154. Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її видавнича діяльність. [Машинопис]. Кам'янець-Подільський, 1971. 15 с.
155. Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і художник В. М. Гагенмейстер – популяризатори народного мистецтва Поділля та пам'яток архітектури і видів міста Кам'янця-Подільського. [Машинопис]. Кам'янець-Подільський, 1979. 14 с.
156. Паравійчук А. Школа Гагенмейстера // Жовтень. 1983. №4. С. 105-107.
157. Паравійчук А. Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа // Народна творчість та етнографія. 1984. №1. С. 85-86.
158. Паравійчук А. Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965. С. 110-112.
159. Перепадя В. В. Художньо-педагогічна конференція 1926 року // Високе призначення радянського мистецтва. Львів: Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. С. 63
160. Перепадя В. В., Лашук Ю. П. З історії художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва. Львів: Вища школа, 1975. С. 87-106.
161. Печенюк М. А. Музиканти Кам'яниччини: біографічно-репертуарний довідник. Хмельницький: Поділля, 2003. 480 с.
162. Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2003. 22 с.
163. Попсуй Е. В. Перші сіячі прекрасного на Поділлі. Рукопис директора дитячої художньої школи Кам'янця-Подільського, 1975. С. 10-11.
164. Посвістак О. А. Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 437-443.
165. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ: Рідний край, 1995. 84 с.

166. Рибак І. В. Історія рідного краю новітньої доби. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 120 с.
167. Ряппо Я. П. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во України, 1928. 48 с.
168. Ряппо Я. В защиту советской высшей школы. Харьков: «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. 26 с.
169. Ряппо Я. Реформа высшей школы в годы революции (1920–1925): сб. ст. и доклад. Харьков: Госиздат Украины, 1925. 156 с.
170. Ряппо Я. Советская профессиональная школа: её место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 52 с.
171. Ряппо Я. Технікуми України – вища школа. Харків: Держ. вид-во України, 1927. 28 с.
172. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. [Харків]: Книгоспілка, 1928. 113 с.
173. Ряппо Я. П. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 42 с.
174. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. Б.м., б.в., 1927. 126 с.
175. Савчук В. О. Інтелігенція Кам'янець-Подільського регіону в контексті історико-краєзнавчого руху 20-х років ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 240-247.
176. Савчук В. О. Історико-краєзнавчі дослідження народного мистецтва Поділля у контексті здобутків українського краєзнавства 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15. С. 121-130.
177. Савчук В. О. Кам'янець-Подільський як центр науково-краєзнавчого руху Поділля першої половини 20-х років ХХ ст.: проблеми формування

- та діяльності // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 276-286.
178. Савчук В. О. Народно-мистецька спадщина Поділля у контексті історикокраєзнавчого руху 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. С. 6-12.
179. Савчук В. О. Нищення Кам'янець-Подільського краєзнавства у першій половині 30-х років ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 160-186.
180. Сасімов А. А. Вища школа Радянської України (1928-1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.
181. Сесак І. В. Професійна освіта на Поділлі на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 294-305.
182. Сесак І. В. Кам'янець-Подільська художньо-реміснична навчальна майстерня // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнарод. наук.-практич. конф., Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. С. 93-97.
183. Січинський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття, 1914-1924 рр. // Україна. 1926. Кн. 1 (16). С. 173.
184. Січинський В. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці // Українська книга. Львів, 1937. Кн. I. С. 20-23.
185. Січинський В. Гагенмейстер В. Настінні паперові прикраси Кам'яниччини // Мистецтво: орган асоціації незалежних українських мистців. Зошит IV, 1933. С. 110-111.
186. Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 64 с.

187. Скрипник М. О. Вибрані твори/[упоряд.: І. Ф. Курас (кер.), С. С. Діброва, Б.І.Канцелярук та ін.]. Київ: Україна, 1991. 617 с.
188. Слуцький О. Б. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Київ: вид-во АН УРСР, 1957. 212 с.
189. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147-171.
190. Табенська Ю. О. Традиції жанру «livred' artiste» у видавничій діяльності В. Гагенмейстера // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору: зб. наук. пр. за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. С. 143-147.
191. Тарнавська С. В. Матеріально-фінансове забезпечення вищих навчальних закладів УСРР в 1920-х – на початку 1930-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 57 (2). С. 111–115.
192. Трембіцька Л. А. Подільський краєзнавець Володимир Гагенмейстер // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002. 476 с.
193. Українська академія друкарства [Текст] / [І. З. Миклушка та ін.; упоряд.: Б. В. Дурняк та ін.]. Львів: Українська академія друкарства, 2010. 280 с. : фотогр. кольор.
194. Урсу Н. О. Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: зб. наук пр. Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. Т. 1. Вип. III. С. 221-222.

195. Філь Юхим. До історії Кам'янець-Подільського наукового при Українській Академії наук товариства // Кам'янець-Подільське наукове при Українській Академії наук товариство: Записки. 1928. Т.1. С. 91-100.
196. Чернолуцький В. Б. Технікуми в системі освіти УСРР (1922-1929 рр.)//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2001. Вип. X. С. 121–129.
197. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.
198. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції. Львів: Українські технології, 2005. 528 с.
199. Шмагало Р. Творчі імперативи Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи та її інтеграція у європейську промислову кераміку // Культура Поділля: історія і сучасність: матеріали II міжнарод. наук-практ. конф. Хмельницький, 1993. С. 301-304.
200. Шмагало Р. Школи декоративно-ужиткової кераміки Західної України кінця ХІХ – початку ХХ століть // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. Кн. 4. С. 150-159.
201. Шпильова В. В. Гагенмейстер – художник і діяч // Подільське братство. 1992. №2. С. 18-23.
202. Шулик А. Г. Графічна діяльність В. Гагенмейстера на тлі існування художньо-промислової школи у Кам'янці-Подільському // Образотворче мистецтво. 2011. №4. С. 170-173.
203. Щупак І. Я. Ідеологізація навчально-виховного процесу в технікумах УСРР (кінець 20-х – 30-ті роки)//Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст./[відп. ред. С. І. Білоконь]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. Вип. 2. С. 43–47.
204. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1965. 256 с.